

סיכום הסדנא המסכמת בברלין מאת תלמיד התכנית אסף רוט

לפני מספר ימים חזרנו אנו, תלמידי השנה השלישית של תכנית אמירים למחזור 2016-2019, מהסדנא המסכמת שלנו בברלין, גרמניה. אמנם פספסנו את השלג החגיגי שפקד סוף סוף את ירושלים, אבל הרווחנו מפגש מעניין ומעורר מחשבה עם אתרים היסטוריים, יצירות אמנות, ואנשים שונים שסייעו לנו להעמיק את תהליך הלמידה שלנו בשני קורסים שהשתתפנו בהם במהלך הסמסטר האחרון: קורס על הזכרון הקולקטיבי בגרמניה אחרי 1945 בהובלתו של פרופ' משה צימרמן, וקורס נוסף בהובלתו של פרופ' יואב רינון שביקש לבחון את תהליך התגבשותן של הרומנטיקה והריאליזם בספרות ובציור בצרפת ובגרמניה במאות ה-18-20. הנסיעה הזו היתה סוג של נקודת שיא בקצה שלוש שנים של למידה משותפת שלנו במסגרת התכנית. למעשה, דומה ששאר הקורסים שלקחנו מאז תחילת התואר, אף הם סייעו לנו להתמודד עם האתגרים האינטלקטואליים שניצבנו בפניהם בפגשנו את ברלין הרדופה בזיכרונות הטראומה הטרורדניים של פאול צלאן, שהיא גם ברלין של המילקי והישראלים החדשים שמבקשים להחיות את האתוס הקדם-ציוני של הקוסמופוליט היהודי, אזרחי העולם בני דת משה, או מי שסתם מבקשים לקיים את חייהם בסביבה נוחה וליברלית.

מלבד שני הקורסים הסמסטריאליים שעסקו במישרין בברלין ובתרבות הגרמנית, ארגנו לעצמנו בחודשים האחרונים, בתמיכת התכנית והסגל, הרצאות העשרה שונות בתחומי הספרות, הקולנוע והאקטואליה ששיכללו את העמדה שממנה הגענו אל הבירה הגרמנית. גם כתב העת של התכנית, "אמירות", שעורכותיו נמנות על תלמידי ותלמידות המחזור שלנו, עוסק בנושא רלוונטי כל כך להווי הברלינאי: הגירה; ועל אחת כמה וכמה כשלמעלה מחמישית מתלמידי המחזור צפויים להשתתף בתכנית חילופי סטודנטים בעתיד הקרוב: מחציתם בברלין ממש.

כדי לסכם את הנסיעה שהותירה בכולנו רושם רציני, ולו בשל ריבוי הפעילויות שהשתתפנו בהן במהלכה וההתכוונות האינטנסיבית שלנו לקראתה, אבקש לכתוב על ארבע מחשבות שעלו אצלי במהלך הנסיעה. אין בידי אלא לשקף את החוויה האישית שלי, אם כי אני סבור שהיא נותנת מושג כלשהו על סוג המחשבות והרגשות שעלו בכולנו.

קיר ריק

בבוקר הראשון שלנו בברלין ביקרנו במשרד האוצר הגרמני שנמצא בבניין Detlev-Rohwedder-Haus שבמרכז העיר. הבניין, שהוקם במסגרת תצוגת התכלית שערכה המדינה הנאצית הצעירה בפני העולם לקראת המשחקים האולימפיים שאירחה ב-1936, תוכנן ונבנה לפי עקרונות ארכיטקטוניים שתואמים את הרוח הנאצית: חזית מרובעת, חמורה ומאיימת; מסדרונות רחבים שנועדו לאפשר לפלוגות סיור לצעוד לאורכם בטרור מרעים; ומעברים ישירים וארוכים-ארוכים שמזכירים למבקר את קטנות-קומתו, ומחדדים לו את עובדת היותו חשוף לעין בוחנת כלשהי, גם אם נעלמה. מיצבי האמנות העכשווית שמונחים בצד קירות השיש החומים וזועקים בצבעים זרחניים, הם כמו ניסיון, לא בהכרח מוצלח, לרכז מבפנים את הנוקשות ששורה בבניין.

ראש אגף הדוברות של המשרד ליווה אותנו לאולם ארצברגר (Erzberger),¹ אחד החדרים ששימשו את מנגנוני השלטון הגרמניים בימי הרייך השלישי, כמובן, אך גם לאורך תקופת החלוקה של העיר בין בעלות הברית, אחרי המלחמה, ועד ימינו. המטען ההיסטורי ששורה בחלל הזה הוא עצום ורב פנים. ממש פה הרמן גרינג נשא את הנאום המפורסם שלו אחרי הקרב בלינגנארד בימי מלחמת העולם השנייה, ופה יוסדה רשמית גרמניה המזרחית (DDR) – וגם ישב הארגון שפעל לפירוקה בפועל (Treuhandaanstalt), לאחר איחוד המדינה. היום אנחנו יושבים באולם הזה, חבורה של סטודנטים ישראלים שרובם נולדו אחרי נפילת החומה, שנים רבות אחרי שהמלחמה ששינתה את ההיסטוריה לבלי היכר נסתיימה; יושבים וניצבים בפני קיר ריק. אף סמל לא מעטר את הקירות הגבוהים, ובקושי אפשר למצוא שני דגלים בישיבים – אחד של המדינה הגרמנית ואחד של האיחוד האירופי, מצטופפים בפינת החדר – ומלבדם: כיסאות מרופדים ושולחנות מבריקים ופודיום שומם. האם ניתן לדמיין חדר כלשהו בכנסת, או בעצם בכל פרלמנט אחר, ועל אחת כמה וכמה חלל מרכזי שכזה, כשלא עומד במרכזו סממן לאומי בולט? המדריך הגרמני מסביר לנו שהדמוקרטיה הגרמנית "איננה נינוחה". נראה שהוא בוחר את מילותיו בקפידה, ובוחר לפנות אלינו בגרמנית שפרופ' צימרמן מתרגם לנו סימולטנית. תמיד קיים החשש שכוח מפלצתי כלשהו, על-טבעי כמעט, יסתער על הדמוקרטיה, ויטרוף, ויבלע אותה חיים. אז בינתיים אין כמעט סמלים באולם הזה, שדנים בו על עניינים שמעצבים את הכלכלה הגרמנית, ולא תהיה זו הגזמה לומר שאלו משפיעים גם על כלכלת אירופה בכלל, והעולם כולו.

אפשר היה לתמוה, אולי אפילו במידה של ציניות, על ההחלטה הנחרצת הזאת של הגרמנים, על עומק הפרנויה שלהם מהאכזריות המסוכנת שטמונה בהם עצמם. אבל כשהמדריך הגרמני לוחץ על כפתור השלט שמפעיל את מקרן השקופיות, וחושף לפנינו תמונה של הקיר הריק ההוא כפי שהיה בימי הרייך השלישי, ומתנוסס עליו עיט ענק שאוחז בטפריו צלב קרס מוזהב, ולפניו ערוכים טורים מסודרים למשעי של חיילים חבושי קסדות המביטים בגנרל מעוטר שנושא דברים על במה מופצצת דגלים – ריקותו של הקיר מרגישה פתאום במקומה. אמנם קשה לפספס עיט מוזהב דומה שמעטר את מדיהם של השומרים שעומדים בכניסה לבניין גם היום, ועל דש מקטורניהם של הפקידים הגרמניים שמישירים אלינו מבט בוחן מאחורי זכוכית משוריינת, מעל למסמכי הזיהוי שלנו שהם מחזיקים בידיהם במעבר הגבול, אבל בכל זאת – דומה שזהו עיט אחר.²

¹ שמו של האולם, שמנציח את זכרו של מתיאס ארצברגר, אחד משרי האוצר של רפובליקת ויימאר ובין המנהיגים הגרמניים שחתומים על הסכם שביתת הנשק שאחרי מלחמת העולם הראשונה ב-1918, ניתן לו לאחר נפילת הרייך השלישי, כמובן. ארצברגר נרצח על רקע פוליטי על ידי פעיל ימין קיצוני ב-1921.

² בדף שסוקר את סמלי הרפובליקה באתר הפרלמנט הגרמני – שבחר לעצמו, אגב, סמל עיט אחר: שמנמן ומחייך, כמעט – מקפידים לציין שהעיט שמשמש את הרפובליקה הגרמנית כיום מבוסס על הסמל הגרמני מימי רפובליקת ויימאר, ולא זה ששימש את המפלגה הנציונל-סוציאליסטית. אז, "הסמל המרכזי [של הרייך השלישי ושל המפלגה הנאצית – א"ר] היה צלב הקרס", הם מדגישים: <https://www.bundestag.de/en/parliament/symbols/eagle>

אולם אצברגר בבניין משרד האוצר הגרמני בברלין – בימי הרייך השלישי (משמאל) והיום.

בספרו "שפת הרייך השלישי"³, הבלשן היהודי-גרמני ניצול השואה, ויקטור קלמפרר (Klemperer), מבקש להתחקות אחר ההשחתה השיטתית שהמטטר הנאצי עשה בשפה הגרמנית. קלמפרר משווה את ההשחתה של הנאצים את השפה של עמם לחילול כשרותם היהודית של כלי סכו"ם המשמשים לאכילה. כדי להגדיל את הכלי המטומא, ההלכה דורשת לקברו באדמה לפרק זמן כלשהו. ישנן מילים בגרמנית, טוען קמפלרר – ואולי ניתן להרחיב את המטאפורה הזו גם לסמלים ולמעשים שונים שעושה עם – שנדרשים להיות קבורים בעומק האדמה לעוד שנים ארוכות. חלקם אולי אבדו אפילו לנצח.

גרמניה מרוסנת או גרמניה משוחררת

כמו כל תרגום, התיווך של פרופ' צימרמן את דברי המדריכים במוזיאונים השונים מגרמנית לעברית או לאנגלית היה למעשה סוג של עיבוד, והוא לא חסך מאתנו אי אלו דיוקים, ותוספות שונות שהוא הכביר על דברי המדריכים הגרמניים. הוא לימד אותנו להאזין בביקורתיות – גם אם לא בהכרח בשיפוטיות – ולבחון בקפידה את הנרטיבים שמוציגים לנו: מתי הם חוטאים לאמיתות ההיסטוריות? מתי הם מלוטשים כך או אחרת כדי ליצור זיכרון קולקטיבי מקל, שניתן לחיות עמו? "מעולם לא היה דבר כזה Stunde Null"⁴ הוא נהג לומר בשיעורים שקדמו לנסיעה: גרמניה שלאחר המלחמה לא היתה גרמניה אחרת; הגרמנים היו אותם הגרמנים.

אולי מתוך הגישה הביקורתית הזאת הגענו דרוכים לביקור שלנו במוזיאון שמנציח את מתנגדיו הגרמניים של השלטון הנאצי בזמנו. בשיחה שערכנו עם המדריכה הגרמניה בסוף הסיור, תפסנו אותה כשהיא אמרה, בקצה משפט כלשהו, אגבי לכאורה: "לאחר ששוחררנו על ידי בעלות הברית --"; ומיד ידיים זינקו לאוויר. "You said you were freed", התעקשנו; "But Germany was never 'freed'; you weren't freed, you --"; "were defeated".

ואכן, יש משהו מוזר בהתייחסות של הגרמנים לעברם בריחוק שכזה: "הנציונל-סוציאליסטים הרסו את הדמוקרטיה" נכתב בתערוכה שמוצגת בכיפת בניין הרייכסטאג,⁵ "הם רדפו בשיטתיות, אסרו ורצחו מיליוני בני אדם". והרי מי אם לא העם הגרמני בכללותו העלה את המפלגה הנציונל-סוציאליסטית אל השלטון? באותו

³ Klemperer, Victor. *The Language of the Third Reich*. Trans. by Martin Brady, Bloomsbury, London: 2013.

⁴ "נקודת אפס" – מונח שמתייחס לרגע שבו הסתיימה מלחמת העולם השנייה, אז נפל הרייך השלישי והחל לכאורה עידן חדש בגרמניה.

⁵ הפרלמנט הגרמני שמתכנס בו, אגב, כבר לא מתקרא כך, אלא בשם חדש: "בונדסטאג" (Bundestag). המילה "רייך" (Reich) על הקונוטציות האימפריאליות שלה, נכללת ברשימת המילים הנגועות שמנה קלמפרר.

אופן, סרט שבויים בברלין זמן קצר לאחר המלחמה, בו דנו במסגרת הרצאת העשרה שהעביר לנו פרופ' עופר אשכנזי לפני הנסיעה, נקרא "הרוצחים נמצאים ביננו"⁶ – ולא "הרוצחים הם אנחנו" או "הרוצחים הם מתוכנו". במוזיאון "טופוגרפיה של טרור" שפקדנו גם כן, סקרו בפנינו את ההליכים המשפטיים שמתרחשים עד ימינו, בהם כעשרת אלפים בני אדם עמדו למשפט ונדרשו לשאת לבדם בעול האשמה על כל פשעי הרייך השלישי, ולהעניק לגרמניה, אולי, את אותה "Stunde Null" מטהרת. האם אפשר שאותם עשרת אלפים פושעים, פחות מאחוז מאוכלוסיית גרמניה ערב מלחמת העולם השנייה, הם היחידים שנושאים באשמת עלייתו של המשטר הנאצי לשלטון, ובפשעיו כולם?

ובכל זאת, היה משהו מכמיר לב ברגע הזה, כשהמדריכה הגרמניה ממוזיאון ההתנגדות בלעה את רוקה והמשיכה להחזיק מבט יציב אלינו. היא כמו ניסתה לומר לנו: "אני לא נאצית", "אני לא מייצגת את הערכים של המפלגה הנציונל-סוציאליסטית", "אני מבקשת להתנער מהכתם הזה"; ולמבט שלנו, מולה, לעומתה, היה הכוח לאשר או לא לאשר את הנרטיב הזה – לקבל או לדחות אותו. אבל אם בשם הצדק והטוהר לא נסכים לקבל את האמירות האלה – "בעלות הברית שיחררו את גרמניה"; "אני לא נאצית" – אילו מילים אחרות תוכל המדריכה הגרמנייה, נציגת האומה הגרמנית הדמוקרטית כולה, מכורח הנסיבות (וזאת על אף שלא היתה בחיים בזמן עליית הנאצים לשלטון), לשים בפיה? אולי המקום הזה שאנחנו כל כך צודקים בו, הוא גם זה שבו "לא יצמחו לעולם פרחים", כדברי השיר של יהודה עמיחי: "המקום שבו אנו צודקים / הוא רמוס וקשה כמו חצר".

שאלת האחריות והאשמה שמתוארת כאן היתה זו שהציתה דיון סוער בבית קפה כלשהו שישבנו בו באחד הערבים שלנו בברלין, בעקבות הביקור שלנו במוזיאון קתה קולוויץ (Kollwitz). קולוויץ היתה אמנית שחיה ופעלה בגרמניה, על גלגוליה, החל במחצית השנייה של המאה ה-19, ועד ימים ספורים לפני סוף מלחמת העולם השנייה. היא איבדה את בנה, פטר, במלחמת העולם הראשונה, ואת נכדה שנשא את אותו השם במלחמת העולם העוקבת. קשה להישאר אדישים נוכח ההדפסים והפסלים האקספרסיביים של קולוויץ, שמביעים את צער השכול של האם בכנות נוגעת ללב. אבל פתאום מתגנבת לה מחשבה מרדנית: אל לנו לשכוח שמדובר בשכול על מותם של חיילים שבחרו לשרת את המדינה הגרמנית. ואכן, היו מי מאתנו שהתקשו להזדהות עם הצער של מי שכואב את מותו של חייל וורמכט. והרי האם מותו של חייל וורמכט הוא איננו דבר טוב? מה היה עולה בגורלנו אילולא אמהות גרמניות רבות היו שוכלות בנים-חיילי-וורמכט רבים? ומה היו קורה אילו היו מתים יותר מהם, מוקדם יותר? כמה צער של שכול יכול היה להיחסך מהאמהות של משפחותינו שלנו? האם אפשר להפריד בין המשמעות האסטרטגית של מות חייל לבין האירוע הפרטיקולרי של מות האדם שהוא – בן, את, חבר? והרי כמה דמיון יש בין הודעות הטקסט שקיבלנו מההורים הדואגים שלנו במהלך השבוע החורפי הזה בברלין, לבין המכתבים שכתבו, להבדיל, קרל וקתה קולוויץ לבניהם בחזית: "איפה אתה?" (wo bist Du?) "האם קר לך?" (frierst-Du?) "לך לשלום, ילדי האהוב" (leb wohl, Du liebes Kind).⁷

⁶ "Die Mörder sind unter uns", במאי: וולפגנג שטאודטה (Staudte).
⁷ מתוך המכתבים שכתבו קתה וקרל קולוויץ לבניהם הנס ופטר ששירתו בצבא הגרמני בימי מלחמת העולם הראשונה, והופיעו במוזיאון.

Käthe Kollwitz, Woman with Dead Child, 1903, soft ground etching.

Making up a State

על רקע הזהירות והתקינות הפוליטית שאפיינו את התנהגותם של מרבית המדריכים הגרמניים שפגשנו במוזיאונים השונים לאורך הטיול, בלט במיוחד המדריך החביב שהעביר לנו את הסיור בתערוכה שסוקרת את הקשר בין ספורט לנאציזם. זו מצויה בסמוך לאצטדיון האולימפי שהוקם לרגל המשחקים האולימפיים שגרמניה הנאצית אירחה ב-1936, בחלקה המערבי של העיר. שלא כמו קודמיו, המדריך הפעם לא נוהר במיוחד בלשונו, ודיבר בחופשיות שנעדרת את הריסון המחושב שפגשנו במקומות אחרים – אולי מאחר שמזג האוויר היה מאוד קר, והוא הגיע למקום ופתח במיוחד בשבילנו את האתר שנשאר סגור בדרך כלל בזמן החורף; אולי בגלל שכמונו – הוא עוד לא נולד בזמן שהתרחשו האירועים הללו, ועל כן – מה לו ולהם?

בין מוצגי התערוכה הופיע גם פנקס חבר במועדון ספורט "מכבי" של קהילה יהודית מקומית. המדריך שמח על האפשרות לעורר עניין חדש בקהל השומעים הקפוא שלו, והראה כיצד גם "אצלנו", התנועה הציונית השתמשה בספורט ככלי פוליטי, כשכל חבר מועדון שילם מיסי חבר שחלקם סייעו לנו "to make up a state", כלשונו. והנה, גם פה הסדקים שבין השפות חשפו איזו בטנה רגישה שמערערת את הקשר שבין המילים והדברים. קשה היה שלא להיזכר בקהילות מדומיינות מאת בנדיקט אנדרסון (Anderson), שקראנו בו במסגרת קורס אחר של התכנית.⁸ מיהם ה"אנחנו" או ה"אתם" שהוא "גרמנים", או "יהודים", או "ישראלים" או "ציוניים"? מה הופך את הפרטים שמרכיבים את הקולקטיבים האלה לקבוצות שהם מהווים – שהם עשויים לחיות ולמות בגינם או בעבורם?

ולפתע אנחנו נתקלים בזיכרון מעברו האחר: מן העתיד אל ההווה, ולא מן ההווה אל העבר. אילו מוזיאונים הילדים שלנו יפקדו כשהם יהיו בני עשרים? איזה מין זיכרון קולקטיבי יונחל להם – של קורבן או של תוקף? באיזה צד של המבט המאשים הם יעמדו? ואם הם יידרשו לכך – האם יהיה מי שייתן להם הזדמנות שניה?

⁸ אנדרסון, בנדיקט. קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, בתרגום דן דאור. הוצאת האוניברסיטה הפתוחה, תל אביב: 2000.

הגרמנים ואנחנו

התעמתות עם סדרי הגודל המבהילים של פשעי הנאצים נגד האנושות – ובמיוחד נגד עמנו – מעלה שאלות בנוגע לטבעם של הגרמנים, של הגרמניות. זוהי הסתכלות שמאמצת את המחנות היריבים של המלחמה העולמית, ועל כן מעמידה את המתבונן בצדן של בעלות הברית, ואת הגרמני כ"אחר" זר.

ובכן, היה זה אך טבעי שנאמץ את נקודת ההשקפה הזו בבואנו להשוות בין התרבויות הגרמנית והצרפתית, כפי שנדרשנו בקורס שפרופ' יואב רינון העביר לנו לקראת הנסיעה ובמהלכה. גישה זו מבקשת לראות בקסטרופה של הרייך השלישי תוצר בלתי נמנע של המורשת התרבותית של גרמניה, בעוד שבבסיס המחשבה הצרפתית (ש"בצד שלנו") קיימת מסורת הומניסטית אחרת, לכאורה, שהובילה את האומה הצרפתית להתנגד להיטלר ולחסידי. חושך ואור. אלא שפרופ' רינון הזמין אותנו שלא לשפוך את התינוק עם המים, אלא לנסות לעשות את המלאכה המורכבת של ההפרדה הקפדנית בין הסיאוב הנאצי לרעיונות אינטלקטואליים חשובים שהאומה הגרמנית הצמיחה מתוכה. התחקות אחר היצירות מעולם הספרות והציור שפרופ' רינון פרס לפנינו לאורך הקורס ובמהלך הנסיעה, האירו לנו נקודה חשובה שהגרמנים הבחינו בה כשהם עיצבו את הרומנטיקה: על רקע המשבר של הדת בעידן הנאורות, הצורך של האדם במטאפיזי הוא צורך רגשי שהשכל לבדו לא מצליח למלאו. דומה שבעידן הנוכחי, לאחר שהוגי הפוסט-מודרניזם חבטו כהוגן ברעיונות המוחלטים של האמת והטוב, האל והאדם, ולא הציעו בהכרח חלופות, המשבר המטאפיזי עוד חי ובוטע ומעצב את חיינו ואת העולם לנגד עינינו ממש.

בקורס אחר שלקחנו בסמסטר האחרון, עסקנו בשאלת הצנזורה ובנסיבות שבהן ניתן או שלא ניתן להצדיק אותה. בבחינה מעמיקה של מגוון דימויים שנגנזו מסיבות שונות לאורך ההיסטוריה, ראינו שניתן להפיק מהם משמעויות חכמות ומעניינות – אלא שנדרשת אותה בחינה מעמיקה כדי לחשוף אותן. ובכן, בעולם של מציאות רוויית סתירות ומורכבויות, אין לנו אלא לקבל על עצמנו את "עבודת החולין" המודרניסטית שדורשת, לפי לאה גולדברג, "אומץ וסבלנות".⁹ למעשה, העבודה התובענית והמפרכת של ברירת התבן מן המוץ היא החובה שלנו בתור אנשי רוח: לראות את המציאות בשיא מורכבותה ולהתמודד עם המשמעויות של אותה מורכבות, ולא לברוח מפניה אל אידאלים מבהיקים ופסאדות בומבסטיות של רעיונות מוחלטים שתמיד שואפים להחניק מחלוקות, ספקות ואהבות.

הבחירה באומץ ובסבלנות הופכת פחות מובנת מאליה כשמרכיבי יסוד של זהותנו ממש עומדים על הפרק: האם אנחנו יכולים להיות גם צאצאים של קורבנות השואה, ומי שהתחנכו על אתוס המאבק בצורר שלובש ופושט פנים שונות לאורך ההיסטוריה, אבל תמיד מבקש לחסלנו – אבל גם לנסוע לגרמניה, וללמוד את שפתה, ולדבר גרמנית עם הגרמנים, ולהחליף איתם רעיונות ומחשבות? האם אנחנו יכולים לגנות בכל תוקף את המעשים הנתעבים של הגרמנים בעבר, פשעים שלא היו נחלתם של קומץ אלא של אומה שלמה, ובכל זאת להתבונן ביצירות אמנות שיצרו גרמנים: בציור, בשירה, בתיאטרון, ולשאול "מה זה מפעיל אצלי?", "מה אני יכול ללמוד מזה?!" וחשוב מכך – האם יכול להיות שהיסוד השטני שהתעבה ותפח והוביל את הגרמנים דרך שערי התופת לא מוגבל לסוג דם מסויים, אלא נטוע בדי-אן-איי של כולנו, כבני אדם? ואם כן – אז האם מתוך

⁹ גולדברג, לאה. "האומץ לחולין", בתוך יומן ספרותי: מבחר רשימות עיתונות. בעריכת גדעון טיקוצקי וחמוטל בר-יוסף, ספריית פועלים, תל אביב: 2016.

עמדת הקורבן שלנו, שאנו אוחזים בה בדבקות כזאת, אנו¹⁰ עשויים אי פעם לתפוס את העמדה ההפוכה? ומה יהיה תפקידנו ברגע היסטורי כזה, אם יגיע?

Caspar David Friedrich, Monk by the Sea, 1808/1810

* * *

ועוד כמה מילים לסיכום, על פן שולי יותר, לכאורה, של הנסיעה הזאת. תכנית אמירים דוגלת באופן מסורתי ברעיון של יצירת קהילת לומדים שעוברת את שנות התואר הראשון כקבוצה. על כן, יוצא שנוסף על הרווח האינטלקטואלי שהפקנו מהלימודים הגבוהים באוניברסיטה העברית, ובאופן שאיננו נפרד ממנו לחלוטין, יצא שהרווחנו קבוצה של עמיתים-חברים שתמשיך ללוות אותנו עוד שנים ארוכות. אל לנו להקל ראש בחשיבותו של היבט זה לתהליך הלימוד שלנו. נוכחנו שהשיטה הטובה ביותר ללמוד היא דרך השיח, ועל אחת כמה וכמה כשמדובר בשיח פתוח בין חברים, שמאפשר לאדם לשתף בנקודות הממשק שבין תחומי הלימוד לחייו האישיים – והרי מהי משמעותם של לימודי רוח אם לא לקיים את הקישור הזה?¹¹

אנו מבקשים להודות לכל מי שלקח חלק בתכנון הנסיעה והוצאתה לפועל: לפרופ' צחי זמיר ראש התכנית שהתעקש שנגיע כמה שיותר מוכנים אל הנסיעה ושלא אותנו לדרך בדאגה ובאכפתיות כנים; לציפי ורחלי מהצוות האדמיניסטרטיבי שתמיד היו נכונות לסייע לנו לאורך הדרך; לתורמים מקרן סטיבן שוורץ שסיפקו את התמיכה הכלכלית שאפשרה את הנסיעה ואת ההכנה אליה; לכל אחד ואחת מתלמידי ותלמידות התכנית שהשתתף בהכנות לנסיעה, ושיתף במחשבות וברגשות שעלו בו או בה לאורכו, ותרם בכך לשיח הקבוצתי; וכמובן למורים שלנו פרופ' משה צימרמן ופרופ' יואב רינון, ולמתרגל אסיף רחמים שהצטרף לנסיעה – השקעתם בנדיבות וברוח טובה ממיטב מרצכם וכשרונכם למעננו, ואנחנו מודים לכם מקרב לב על החוויה הזו.¹²

¹⁰ יהודים אמנם, אבל גם במידה לא מבוטלת גם בני תרבות המערב בכלל – כמו האירופאים שמשני עברי המתרס של מלחמות העולם.

¹¹ ראו את הדיון של יואב רינון בעניין זה בספרו משבר מדעי הרוח, הקיבוץ המאוחד, תל אביב: 2014.

¹² תודה רבה לטליה וקשטיין שסייעה בגיבוש המחשבות הללו ובהעלאתן על הכתב.